

Jacek Wiewiorowski
(Poznań)

**POSTULAT UPORZĄDKOWANIA PRAWA W ANONIMA
„DE REBUS BELLICIS”**

Abstract

Text discusses the anonymous “De rebus bellicis” (DRB)—written in late 4th or early 5th century—proposals concerning the necessity to reform the ambiguity of law (DRB XXI).

Key words

Anonymous “De rebus bellicis”; Roman Law; *leges*; *iura*; *constitutiones principum*; codification; improvement of law; Codex Theodosianus; Codex Iustinianus

Anonimowa praca „De rebus bellicis” (niżej jako DRB) jest w ostatnich dziesięcioleciach obiektem zainteresowań wielu badaczy¹. Wszystkie zachowane jej rękopisy pochodzą z jednego zaginionego manuskryptu — Codex Spirensis, który znajdował się w bibliotece katedry w Spirze i w okresie między 1427–1551 był co najmniej dziewięć razy skopiowany². Najwięcej miejsca w zachowanych kopiach zajmują *Notitia dignitatum*, pochodzące z przełomu IV i V w. zestawienia wyższych urzędników cesarskich imperium Wschodniego i Zachodniego wraz z ich podwładnymi oraz w wypadku dowódców wojskowych z wykazem podporządkowanych im oddziałów³. W literaturze eksponuje się m.in. podobieństwa miniatur, które zawierają oba dzieła — w wypadku *Notitia dignitatum* są to wyobrażenia insygniów urzędniczych; w DRB miniatury ilustrują poruszane w tekście zagadnienia — oraz ich zgodność z kanonami sztuki dekoracyjnej późnego imperium⁴.

¹ Zob. tylko nowsze edycje: R. Schneider (red.), *Anonymi de rebus bellicis liber*, Berlin 1908; S. Reinach, *Un homme a projets du bas-empire*, *Revue Archeologique* Ser. 5, 15, 1922, s. 205–265; E.A. Thompson (red.), *A Roman Reformer and Inventor, being a new text of the treatise De Rebus Bellicis, with a translation and introduction by E.A. Thompson*, Oxford 1952; S. Condorelli (red.), *Riforme e tecnica nel “De rebus bellicis”* (testo e commento e versione di S. Condorelli), Messina 1971; R. Ireland (red.), Part 2., *De Rebus Bellicis*, BAR International Series 63, Oxford 1979; R. Ireland, *Anonymi auctoris De rebus Bellicis*, Leipzig 1984; A. Giardina (red.), *Anonimo, Le cose della guerra*, Milano 1989 (2. ed. 1996); H. Jouffroy, *Traduction française de ‘De rebus bellicis’, [w:] Y. Le Bohec, C. Wolff (red.), L’armée romaine de Dioclétien à Valentinien Ier. Actes du Congrès de Lyon (12–14 septembre 2002)*, Paris 2004, s. 59–67; Á. Sánchez-Ostiz (red.), *Anónimo Sobre Asuntos Militares*, Pamplona 2004.

² Por. poza wstępami do edycji DRB <http://members.ozemail.com.au/~igmaier/webnotcs.htm> [dostęp: 10.01.2012]. Obecnie nie podważa się autentyczności DRB; zob. Á. Sánchez-Ostiz, *Anónimo*, s. 17, p. 10.

³ Zob. bibliograficzne zestawienie edycji *Notitia dignitatum* i prac z nią związanych: <http://members.ozemail.com.au/~igmaier/notitia.htm> [dostęp: 10.01.2012].

⁴ Por. J.J.G. Alexander, *The illustrations of the Anonymus de rebus bellicis*, [w:] M.W.C. Hassall (red.), *De rebus bellicis: Part 1: Aspects of the De rebus bellicis. Papers presented to Professor E.A. Thompson*. *British Archaeological Reports — International Series*, 63, Oxford 1979, s. 11–15; M. Henig, *Late Antique Book Illustrations and The Gallic Praefecture*, [w:] *ibidem*, s. 17–38; J.J.G. Alexander, *Studies in Italian manuscript illumination*, London 2002, s. 99–105. Por. też na temat insygniów w *Notitia dignitatum*: E. Polaschek, *Notitia dignitatum*, *RE* 17, 1, 1936, col. 1077–1116, zwłaszcza 1102–1109; R. Grigg, *Portrait-Bearing Codicils in the Illustration of the ‘Notitia Dignitatum’*, *Journal of Roman Studies* 59, 1979, s. 107–124; P.C. Berger, *The Insignia of the ‘Notitia Dignitatum’. A Contribution to the Study of the Late Antique Illustrated Manuscripts*, New York–London 1981; R. Scharf, *Comites und comitiva primi ordinis*, Mainz 1994, s. 38–55; I. Gencheva-Mikami, *Personification in impersonal context: late*

Traktat DRB został napisany prawdopodobnie przed 371 r. (z pewnością po 337 r.) na Wschodzie (w Konstantynopolu?) lub na początku V wieku albo w latach 424–455 na Zachodzie⁵. DRB jest ujętym w poetycką formę listem-petycją osoby prywatnej, pochodzącej raczej z zachodniej części imperium, być może byłego urzędnika cesarskiego (DRB Praefatio 3; DRB V)⁶ do

Roman bureaucracy and the illustrated Notitia dignitatum, [w:] E. Stafford, J. Herrin (red.), *Personification in the Greek world: from antiquity to Byzantium*, Ashgate 2005, s. 285–291.

⁵ Por. poza wstęпами do edycji DRB m.in.: O. Seeck, *Anonymi 3*, RE 1, 1894, col. 2325; S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo-romana*, Roma 1951, zwłaszcza s. 72–104 na temat datowania za Konstancjusza II (zob. też recenzja K. Stade, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)* 71, 1954, s. 456–464); F. Paschoud, *Roma aeterna: études sur le patriotisme Romain dans l'occident latin à l'époque des grandes invasions*, Rome 1967, s. 118–132; V. Giuffrè, *La lettura 'de re militari'*. *Appunti per una storia degli ordinamenti militari*, Napoli 1974, s. 105–125, zwłaszcza s. 114–116; A. Cameron, *The Date of the Anonymus de rebus bellicis*, [w:] M.W.C. Hassall (red.), *De rebus bellicis*, s. 1–10 = [w:] A. Cameron, *Literature and Society in the Early Byzantine World*, London 1985, IX; J.R. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire: Addenda et Corrigenda to Volume I*, *Historia* 29, 1980, s. 497; B. Baldwin, *The De rebus bellicis*, *Eirene* 16, 1978, s. 23–39 = idem, *Studies on Late Roman and Byzantine History, Literature and Language*, Amsterdam 1984, XI (lata po 380 r.); G. Bonamente, *Considerazioni sul De rebus bellicis*, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Macerata* 14, 1981, s. 9–49; H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike. Untersuchungen zu den Reformvorschlägen des Anonymus De rebus bellicis*, München 1988, (s. 135–162 na temat datowania i odmiennie niż większość badaczy ze wskazaniem na lata 424–455 i powstaniem pracy na Zachodzie; por. krytycznie na temat tej koncepcji A. Lippold, *Der Anonymus de rebus bellicis und die Historia Augusta*, *Historia* 41, 1992, s. 253–255); J.H.W.G. Liebeschuetz, *Realism and Phantasy. The Anonimus de rebus bellicis and its afterlife*, [w:] E. Dąbrowa (red.), *The Roman and Byzantine Army in the East*, Kraków 1994, s. 119–139, zwłaszcza s. 132–134; D. Lassandro, *Note sul De rebus bellicis*, [w:] M. Sordi, *Il pensiero sulla guerra nel mondo antico*, Milano 2001, s. 243–251, zwłaszcza s. 243–244; zob. też J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and 'Paideia' from Constantine to Theodosius*, *Ann Arbor* 1995, s. 171, p. 58. (zima 367–368 r.); N. Lenski, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley–Los Angeles–London 2002, passim (zwłaszcza na temat datowania s. 6, 127, 140, 284, 288 — zgodnie z A. Cameron, *The Date of the Anonymus*). Przebrzmiała jest koncepcja datująca prace na czasy Justyniana. Tak m.in. R. Neher, *Der Anonymus de rebus bellicis*, Tübingen 1911, s. 71–74.

⁶ Por. wstępy do wydań DRB oraz prace cytowane w poprzednim przypisie. Zbyt daleko idąca była sugestia, że autor odnosił się do sytuacji na Wyspach Brytyjskich; zob. M.E. Jones, *The end of Roman Britain*, Ithaca 1996, s. 157–158. Wątpliwa jest koncepcja, że autor DRB pochodził ze wschodniej części cesarstwa, tak m.in.: O. Seeck, *Anonymi*; R. Schneider, *Anonymi*, s. 29, czy też był pochodzenia barbarzyńskiego (zob. wstępy do wydań DRB oraz m.in. B. Baldwin, *The De rebus bellicis*, s. 32–33). Zob. też D. Nörr, *Zu den gesten und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegung (Anon. De rebus bellicis XXI)*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)* 80, 1963, s. 109–140, zwłaszcza

cesarza — Walentyniana I czy raczej Walensa; podobny jest on w tej kwestii do podręcznika wojskowości „*Epitome rei militaris*” Flawiusza Wegecjusza Renatusa⁷. DRB stał się szerzej znany dopiero od późnego średniowiecza⁸, ale w odróżnieniu od pracy Wegecjusza nie wywarł większego wpływu na sztukę wojenną, chociaż niektóre z wyobrażeń machin wojennych zawarte w DRB stały się być może inspiracją dla znanych z rycin machin Leonarda da Vinci⁹.

Niebędącego żołnierzem autora DRB interesowały głównie zagadnienia związane z wojskowością (DRB XII 1: „...dicent melius qui usu bella cognoscant”). Jako zatroskany o sprawy państwa poddany¹⁰, proponował reformy

s. 122 z argumentacją na rzecz pochodzenia autora spośród kuriałów. Stanowisko to jest wątpliwe; por. H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 8–10, który zbiera też inne koncepcje na temat pochodzenia autora DRB.

⁷ Por. m.in.: T. Wiedemann, *Petitioning a fourth-century emperor. The De rebus bellicis*, *Florilegium* 1, 1979, s. 140–150; J. Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court AD 364–425*, Oxford 1975, s. 49; N. Milner, *Vegetius and the Anonymus De Rebus Bellicis*, (D.Phil. Thesis) Oxford 1991 (non vidi); J.H.W.G. Liebeschuetz, *Realism and Phantasy*, s. 119–125; D. Paniagua, *La Epitoma rei militaris de Vegecio y el Imperator invictus*, *Voces* 14, 2003, s. 165–183; M. Formisano, *Auctor, vtilitas, princeps. L'epitoma rei militaris e il de rebvs bellicis tra tecnica e letteratura*, *Voces* 14, 2003, s. 155–164. Na temat Wegecjusza i jego znaczenia por. z nowszych prac P. Richardot, *Végèce et la culture militaire au Moyen Âge (Ve–XVe siècles)*, Paris 1998; M.B. Charles, *Vegetius in Context. Establishing the Date of the Epitoma Rei Militaria*, Stuttgart 2007 (na s. 166–168 datując DRB na czasy Walentyniana I i Walensa oraz za związkami jego autora ze wschodnią częścią imperium). Zob. też w literaturze polskiej D. Brodka, *Ideologiczne aspekty podręcznika wojskowości „Epitoma rei militaris” Wegecjusza*, *Meander* 53, 1998, s. 383–389.

⁸ Co nie oznacza, że niektóre z propozycji reform — zwłaszcza w zakresie skarbowości — nie były wcielone w życie lub nie zostały sformułowane pod wpływem zmian wprowadzonych za Walentyniana I i Walensa. Tak: N. Lenski, *Failure of Empire*, s. 288, 292.

⁹ B. Campbell, *Teach Yourself How to Be a General*, *Journal of Roman Studies* 77, 1987, s. 13–29 (zwłaszcza s. 17, p. 17, gdzie wskazał, że z powodu ekscentrycznych pomysłów autora DRB w zakresie innowacji w zakresie uzbrojenia — zob. też niżej — traktat ten wyłączył z zestawienia antycznych traktatów dotyczących wojskowości); B.S. Bachrach, *Early Carolingian Warfare: Prelude to Empire*, Philadelphia 2001, s. 322, 338, p. 39, s. 371, p. 102, s. 382, p. 73; H. Hodges, *The Anonymus in the later middle ages*, [w:] M.W.C. Hassall (red.) *De rebus bellicis*, s. 119–126; J.H.W.G. Liebeschuetz, *Realism and Phantasy*, s. 138–139.

¹⁰D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 122–123; F. Paschoud, *Roma aeterna*, s. 130–132; H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 164, słusznie krytykując S. Mazzarina, *Aspetti sociali*, s. 106–109, dopatrującego się w nim „socjalisty”. Wcześniej wizję wyczulenia autora na problemy społeczne prezentował też E.A. Thompson, *A Roman Reformer*, zwłaszcza s. 88–89. Trudno powiedzieć, czy na podstawie krytyki Konstantyna Wielkiego i zbieżności części sugerowanych przez DRB reform z próbami reform Juliana Apostaty, słuszna jest koncepcja, że był on poganinem. Tak: m.in. E.A. Thompson, *A Roman Reformer*, s. 5; D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 123. Tezę tę dopusz-

monetarne i podatkowe mające usprawnić organizację cesarstwa, zmiany w organizacji obrony cesarstwa mające zapewnić efektywne wykorzystanie posiadanych środków oraz przeciwdziałanie korupcji¹¹. Służyć temu celowi miała m.in. rozbudowa umocnień granicznych¹², zastosowanie machin bojowych (np. okrętu z kołami łopatkowymi — DRB XVII: *liburna*) i nowego uzbrojenia dla

czają też m.in. H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 9; Á. Sánchez-Ostiz, *Anónimo*, s. 15. Na temat reform Juliana zob. m.in.: R. Andreotti, *Kaiser Julians Gesetzgebung und Verwaltung*, [w:] R. Klein (red.), *Julian Apostata*, Darmstadt 1978, s. 130–190, zwłaszcza s. 133–149.

¹¹Por. m.in.: P. Vanags, *Taxation and survival in the late fourth century: the Anonymus' programme of economic reforms*, [w:] M.W.C. Hassall (red.), *De rebus bellicis*, s. 47–57; A.E. Astin, *Observations on the De rebus bellicis*, [w:] C. Deroux (red.) *Studies in Latin Literature and Roman History* 3, Collection Latomus 180, 1983, s. 388–439; F. Kolb, *Finanzprobleme und soziale Konflikte aus der Sicht zweier spätantiker Autoren (Scriptores Historiae Augustae und Anonymus de rebus bellicis)*, [w:] W. Eck, H. Galsterer, H. Wolff, *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Köln 1980, s. 497–525 (zwłaszcza s. 498–499, 511–521 z odwołaniami do dalszej literatury i podkreślający niewiedzę autora DRB w kwestiach ekonomicznych); L. De Giovanni, *Istituzioni, scienza giuridica, codici nel mondo tardoantico. Alle radici di una nuova storia*, Roma 2008, s. 193–194; S. Schmidt-Hofner, *Reagieren und Gestalten. Der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I*, München 2008, s. 209–212; D.N., Sánchez Vendramini, *Die „Münzgeschichte“ in der Spätantiken Schrift De Rebus Bellicis*, *Historia* 55, 2006, s. 125–128 (akceptując datację DRB według H. Brandta, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 147–162 i kwestionując pogląd o niekompetencji autora w sprawach dziejów monetarnych Rzymu w DRB I., a uproszczenia łącząc z celem dzieła). Alternatywną koncepcję oszczędności, przez prowadzenie polityki pokojowej proponował Walensowi retor Temistiusz (*Themistius Or.*: 8, 16, 19 — ed. *Themistii orationes quae supersunt*, rec. H. Schenkl, opus consumavit G. Downey, I, Leipzig 1965). Zob. A. Cameron, *The Date of the Anonymus*, s. 1–7; J.H.W.G. Liebeschuetz, *Realism and Phantasy*, s. 132–134; J. Vanderspoel, *Themistius and*, s. 171; Á. Sánchez-Ostiz, *Anónimo*, s. 165.

¹²Por. S. Johnson, *Frontier policy in the Anonymus*, [w:] M.W.C. Hassall (red.), *De rebus bellicis*, s. 67–75; H. Jouffroy, *La défense des frontières: le point de vue du De Rebus Bellicis*, [w:] V.A. Maxfield, M.J. Dawson (red.), *Limes 15. The 15th Limes Conference 1989 at Exeter, UK*. (*Roman Frontier Studies* 1989), Exeter 1991, s. 373–375.

żołnierzy¹³. Na końcu swojego wywodu autor DRB umieścił syntetyczne propozycje reform w zakresie prawa¹⁴.

DRB XXI

De legum vel iuris confusione purganda

diuina prouidentia, sacratissime imperator, domi foris que reipublicae praesidiis comparatis, restat unum de tua serenitate remedium ad ciuiliū curarum medicinam, ut confusas legum contrarias que sententias, improbitatis reiecto litigio, iudicio augustae dignationis illumines. quid enim sic ab honestate constitit alienum quam ibidem studia exerceri certandi ubi iustitia profitente discernuntur merita singulorum?

(O konieczności oczyszczenia pomieszczenia *leges* bądź *ius*)

Boska Opatrzność, najświętszy cesarzu, po przygotowaniu ochrony republiki, zarówno w kraju, jak i poza nim, wymaga od Twojej Łaskawości jednego lekarstwa na wyleczenie trosk społecznych, abyś oświecił osądem cesarskiej godności pomieszczone sprzeczności *leges* i opinii, kiedy odrzucisz gorszący spór sądowy. Cóż bowiem jest tak obcego uczciwości jak to, że trwa ciągła walka tam, gdzie — zgodnie ze sprawiedliwością — rozdzielane są zaszczyty poszczególnych osób?

tłumaczenie: dr Anna Kotłowska¹⁵)

¹³Por. np. R.P. Oliver, A note on the 'De rebus bellicis', *Classical Philology* 50, 1955, s. 113–117; M. Hassall, The inventions, [w:] M.W.C. Hassall (red.), *De rebus bellicis*, s. 77–98 (w tym wątpliwa koncepcja o inspiracji wyposażenia polskiej husarii w skrzydła przez rycinę do DRB XIV — s. 78–79); J.H.W.G. Liebeschuetz, *Realism and Phantasy*, s. 125–132; O. Stoll, „Ordinatus Architectus“ — Römische Militärarchitekten und ihre Bedeutung für den Technologietransfer, [w:] L. Schumacher (red.), *Religion — Wirtschaft — Technik. Althistorische Beiträge zur Entstehung neuer kultureller Strukturmuster im historischen Raum Nordafrika/Kleinasien/Syrien*, St. Katharinen 1998, s. 203–271 = O. Stoll, *Römisches Heer und Gesellschaft*, Stuttgart 2001, s. 300–368, zwłaszcza s. 351, 354, 356, 367 (podkreślając wbrew większości autorów osadzenie DRB w niektórych koncepcjach technicznych z IV w.); H. Jouffroy, *Le De rebus bellicis, source d'histoire militaire?*, [w:] Y. Le Bohec, C. Wolff, *L'armée romaine*, s. 55–58. Zob. też krótko w języku polskim: N. Rodgers, *Rzymska armia. Legiony, wojny i kampanie*, tłum. J. Jedliński, Warszawa 2009, s. 43.

¹⁴DRB nie był najprawdopodobniej dłuższy w wersji pierwotnej — zob. przeciwko tej tezie A.E. Astin, *Observations*, s. 393; H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 127; A. Giardina, *Anonimo*, s. 107; Á. Sánchez-Ostiz, *Anónimo*, s. 162 (wszyscy z odwołaniami do dalszej literatury).

¹⁵Adiunkt w Pracowni Historii Bizancjum, IH UAM Poznań.

DRB XXI wpisuje się w szerszy nurt późnoantycznej praktycznej potrzeby uporządkowania prawa¹⁶, likwidacji stanu *obscuritas legum* prezentowanej w źródłach z epoki¹⁷. Widoczna w DRB XXI krytyka sędziów i postulat ich niepodatności na wpływy także często występowały w źródłach narracyjnych, które w odróżnieniu od DRB w większym stopniu kładły nacisk na upadek obyczajów jako przyczynę kryzysu prawa¹⁸. DRB skupił się natomiast jedynie na „legum vel iuris confusio” (pomieszaniu *leges* bądź *ius*), postulując jego usunięcie przez cesarzy ze względu na potrzebę zapewnienia sprawiedliwości i w tym działaniu upatrując bardziej racjonalnie, z dzisiejszego punktu widzenia „unum [...] remedium ad ciuiliū curarū medicinam” (jednego lekarstwa na wyleczenie trosk społecznych)¹⁹. Uznanie, że działanie cesarza ma być lekarstwem jest skądinąd typowym dla piśmiennictwa i ustawodawstwa późnego antyku wykorzystaniem języka medycznego w stosunku do postulowanych reform

¹⁶Zob. słusznie H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 163–165. Przeceniali jego znaczenie zwłaszcza S. Mazzarino, *Aspetti sociali*, s. 72–109, 123–136 (głównie w aspekcie reform ekonomicznych); D. Nörr, *Zu den gesten, passim* (zob. też s. 114, p. 22 z odwołaniami do wcześniejszych prac, wzmiankujących jedynie problem oddziaływania DRB). Analogicznie S. Condorelli, *La riforma giuridica*, [w:] idem, *Riforme e tecnica*, s. 96–100. Por. też F. De Marini Avonzo, *La politica legislativa di Valentiniano III e di Teodosio II*, Torino 1975², s. 69; S.-A. Fusco, *Rechtspolitik in der Spätantike. Unterschiede zwischen dem Westen und dem Osten und ihre Bedingungen*, *Saeculum* 32, 1981, s. 255–272, zwłaszcza s. 258; G.L. Falchi, *Sulla codificazione del diritto Romano nel V e VI secolo*, Roma 1989, s. 9; L. De Giovanni, *Istituzioni*, s. 333–334.

¹⁷Zob. np. J.F. Matthews, *Lying Down the Law. A Study of the Theodosian Code*, New Heaven and London 2000, s. 10–30. Oczekiwania w tym względzie oraz odpowiedź ze strony elit chrześcijańskich omówił K. Uhalde (*Expectations of Justice in the Age of Augustine*, Cloth 2007). Zob. też C. Humfress, *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*, Oxford 2007, s. 17–18; J. Harries, *Law and Empire in the Late Antiquity*, Cambridge 1999, s. 8–9. D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 117 dopatruje się w takim oczekiwaniu refleksu rzekomego „Kodifikationsbewegung”. Zob. niżej.

¹⁸Por. D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 136–139 (wskazując słusznie, że świadectwem etycznych zapatrywań autora są tylko sformułowania *improbitas*, *studia certandi* w DRB XXI oraz wyмова DRB IV, poświęconego *De iudicium privatate*); J. Harries, *Law and Empire*, s. 153–171, zwłaszcza s. 153–154 z odwołaniem do DRB IV; J.F. Matthews, *Lying Down the Law*, zwłaszcza s. 19–20. Zob. też ostatnio P. Kreutz, *Romidee und Rechtsbild in der Spätantike*, Berlin 2008, s. 201, 295–297 na temat DRB.

¹⁹V. Giuffrè, *La lettura*, s. 114 używa w kontekście wszystkich proponowanych przez DRB zmian o *ingegneristica istituzionale*. Bardzo nowocześnie brzmi m.in. program redukcji kosztów obrony cesarstwa przez zastosowanie nowinek technicznych, co było unikatowe w piśmiennictwie antycznym. Por. J.H.W.G. Liebeschuetz, *Realism and Phantasy*, s. 135–136.

w administracji cywilnej²⁰. Także poprzedzające je sformułowanie „domi foris que reipublicae praesidiis comparatis” (po przygotowaniu ochrony republiki zarówno w kraju, jak i poza nim), nawiązuje do obowiązków panującego wobec całego cesarstwa²¹ i znane jest w innych źródłach antycznych²². Występujące w DRB XXI wobec cesarza terminy *serenitas*, *dignatio* (odwołujące się do przymiotów cesarza) były również zwyczajowo stosowane wobec panujących w panegirykach łacińskich i przez kancelarię cesarską²³.

Ze względu na możliwe wersje tłumaczenia fragmentu „improbitatis reiecto litigio” (kiedy odrzucisz gorszący spór sądowy) można mówić tutaj o ocenie jako gorszącego sporu sądowego lub o negatywnej ocenie jednej ze stron sporu sądowego²⁴. Rację ma raczej H. Brandt, który doszedł do wniosku, że „improbitatis litigium” to „Streit um die Aufhebung”, a tym samym, że autor DRB sprzeciwiał się znanemu w późnym antyku problemowi nieskuteczności i przewlekłości postępowania sądowego. Nie prezentował on z pewnością stanowiska obrońcy *humiliores* wobec *honestiores*, jak chcieli to widzieć niektórzy autorzy, w podobnym duchu interpretujący ostatnie, pytające zdanie DRB XXI²⁵. Autor DRB nie kwestionował porządku społecznego, który w cesarstwie opierał się

²⁰T. Wiedemann, *Petitioning*, s. 148, p. 13; A. Giardina, Anonimo, s. 106 z odwołaniami do przykładów zastosowania w źródłach.

²¹*Praesidia* jest powiązana z *remedium* w tym samym paragrafie zob. Á. Sánchez-Ostiz, Anónimo, s. 164.

²²A. Giardina, Anonimo, s. 105 z odwołaniami do źródeł i prac wcześniejszych.

²³Por. m.in.: A. Giardina, Anonimo, XXXIV–XXXVII, s. 105, 107; Á. Sánchez-Ostiz, Anónimo, s. 165 z odwołaniem do źródeł i dalszej literatury. Zwrot *de tua serenitate* odwołuje się do jednej z cnót cesarza a zarazem rodzaju cesarskiej *Selbsttutatur*, stosowanej często w konstytucjach cesarskich, która — obok innych terminów (*maiestas*, *aeternitas*, *perennitas*, *numen*) — miała podkreślić odrębną, uprzywilejowaną pozycję cesarza w stosunku do poddanych, personifikującą jego cechy osobiste i uzdolnienia. Zob. R.M. Hönic, *Humanitas und Rhetorik in spätrömischen Kaisergesetzen*, Studien zur Gesinnungsgrundlage des Dominats, Göttingen 1960, s. 88–89. Z tej ostatniej pracy zapożyczono zwrot *Selbsttutatur* oraz wywody na temat jego znaczenia w stosunku do *serenitas*. Na temat języka DRB zob. też B. Baldwin, *The De rebus bellicis*, zwłaszcza s. 34–39.

²⁴Por. H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 125–126 z analizą edycji tłumaczeń tego fragmentu DRB. Analogicznie Á. Sánchez-Ostiz, Anónimo, s. 163, 165.

²⁵H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 125–126, krytykujący zasadnie S. Mazzarina, *Aspetti sociali*, s. 103–104 (i podzielał jego pogląd K. Stagedo, *Zeitschrift*, s. 460) oraz prezentującego niezależnie analogiczne stanowisko S. Condorellego, *La riforma giuridica*, s. 99. Por. również słusznie D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 119, p. 43 oraz A. Giardina, Anonimo, s. 107 z odwołaniami do dalszej literatury.

na istnieniu różnych grup uprzywilejowanych²⁶. Tak jak inne źródła z epoki występował on przeciwko nadużyciom, które cesarz miał ukrócić przez „legum vel iuris confusione purganda” (oczyszczenie pomieszczenia *leges* bądź *ius*), akcentując potrzebę pewności prawa, ale nie równości jednostek wobec prawa.

Warto też podkreślić, że sformułowanie „domi foris que reipublicae praesidiis comparatis, restat unum de tua serenitate remedium” (po przygotowaniu ochrony republiki zarówno w kraju, jak i poza nim, wymaga od Twojej Łaskawości jednego lekarstwa) wskazuje, iż miejsce zamieszczenia całego fragmentu nie miało raczej charakteru przypadkowego; świadomie zostało ono wybrane przez autora, podsumowującego nim swoją listę propozycji reform²⁷. Tylko w kontekście wcześniejszych postulowanych reform można mówić, że autor DRB dopatrywał się szerszych społecznych i gospodarczych przyczyn kryzysu prawa; DRB XXI wspomina bowiem tylko krótko o pomieszczeniu „legum vel iuris” prowadzącym do niesprawiedliwości²⁸.

Pojawia się pytanie, co autor DRB miał na myśli, używając terminów *lex* i *ius* (tytuł całego paragrafu brzmi „De legum vel iuris confusione purganda”). W tekście głównym DRB zastosowany jest wprawdzie tylko termin *lex*, ale obok niego występuje słówko *sententia*, które mogło również oznaczać opinię prawnika²⁹. DRB odnosi się raczej ogólnie do reform prawa, których inicjatorem miał być cesarz i za pomocą „remedium ad ciuiliū curarū medicinā” doprowadzić do „improbītatis reiecto litigio”. Dyskusyjne jest też, jak dalece ściśle było rozróżnianie między *lex* (jako *constitutiones principium*) a *ius* (jako pisma jurystów rzymskich) w IV wieku³⁰.

²⁶Zob. H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 126–128 z odwołaniami do literatury na temat trwałości podziałów społecznych w antyku oraz ogólnej krytyki nadużyć w źródłach. Nie oznacza to, że system społeczny miał charakter kastowy. Zob. np. W. Ceran, *Stagnation and Fluctuation in Early Byzantine Society*, *Byzantinoslavica* 31, 1970, s. 192–203.

²⁷Słusznie S. Condorelli, *La riforma giuridica*, s. 143, p. 9, a zwłaszcza H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 125, krytykujący poglądy S. Reinacha, *Un homme a projets du bas-empire*, s. 252; F. Paschoud, *Roma aeterna*, s. 119. Analogicznie A. Giardina, *Anonimo*, s. 105.

²⁸O tym, że autor DRB widział społeczne i gospodarcze przyczyny kryzysu prawa był przekonany D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 138–139.

²⁹Por. Heumann *Handlexikon zu den Quellen des römischen Recht*, 9 ed., neue bearbeitet von E. Seckel, Jena 1914, s.v. *sententia*; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s.v. *sententia*; M. Plezia (red.), *Słownik łacińsko-polski*, V, Warszawa 1979, s.v. *sententia*.

³⁰Zob. J. Gaudemet, “Jus” et “leges”, *IURA* I 1950, s. 223–252 i dyskutując z jego tezą, że ściśle rozróżnienie obu terminów nastąpiło dopiero w V wieku: G.G. Archi, *Il problema delle*

Stąd można rozważać, czy kierujący się potrzebami praktyki autor DRB nie miał na myśli głównie *constitutiones* cesarza, który za sprawą tego lekarstwa (*medicina*) wyjdzie naprzeciw „civiles curae”³¹. Interpretacja ta pomija jednak wymowę analizowanego fragmentu, eksponującego potrzebę uporządkowania prawa ważnego dla poddanych, a to w zakresie prawa prywatnego odwoływało się stale do ustaleń rzymskiej jurysprudencji, a nie wyłącznie prawa cesarskiego³². Nie sposób uznać, że pisma jurysprudencji rzymskiej nie miały większego znaczenia w późnoantycznej praktyce prawnej. W celach praktycznych w okresie późnoantycznym tworzono prywatne zbiory pism słynnych jurystów lub przypisywanych im utworów, mające zgodnie z duchem i potrzebami epoki formę przekształconych skrótów i wyciągów z ich prac (m.in. „Pauli Sententiae” — koniec III wieku, „Epitome Ulpiani” — początek IV wieku³³, w części „Fragmenta Vaticana” i „Collatio legum Mosaicarum et Romanarum” — z IV wieku³⁴). Właśnie ze względu na problemy w praktyce w IV wieku Konstantyn Wielki pozbawił wszelkiego znaczenia pracę jednego z najbardziej znanych

fonti di diritto nel sistema romano del IV e V secolo, [w:] idem, Giustiniano legislatore, Bologna 1970, s. 11–118 = idem, Studi sulle fonti del diritto nel tardo impero romano. Teodosio II e Giustiniano, Sassari 1987, s. 9–99. Por. też np.: L. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, Wien 1953, s. 530–531; J. Harries, Law and Empire, s. 8–31; G.L. Falchi, Sulla codificazione, s. 82–103; G. Mousourakis, The Historical and Institutional Context of Roman Law, Ashgate 2003, s. 350–351, 357–362. H. Brandt, Zeitkritik in der Spätantike, s. 130 w użyciu pojęć *lex* i *ius* dopatruje się echa terminologii prawniczej z początku V wieku, co ma stanowić dodatkowy argument za jego datowaniem powstania DRB. Także Á. Sánchez-Ostiz, Anónimo, s. 163 zwraca uwagę na zwroty stosowane w całym DRB, co uzasadniać ma datowanie utworu na V wiek.

³¹Tak: D. Nörr, Zu den gesten, s. 118–119, 130, odwołując się m.in. do przykładu skupiającego się na prawie publicznym Codex Theodosianus.

³²Śluszenie aspekt ten podkreślają S. Condorelli, La riforma giuridica, s. 99; H. Brandt, Zeitkritik in der Spätantike, s. 132–133; Á. Sánchez-Ostiz, Anónimo, s. 164. Zob. jednak nadal bez ostatecznego rozstrzygnięcia A. Giardina, Anonimo, s. 105–106. Por. też R. Ireland, Anonymi, s. 129–130. Na temat pism prawniczych w IV w. zob. też ogólnie F. De Marini Avonzo, La politica legislativa, s. 106–109.

³³Por. P.E. Pieler, Rechtsliteratur, [w:] H. Hunger, Hochsprachliche profane literatur der Byzantiner, II, München 1978, s. 381–384.

³⁴Por. L. Wenger, Die Quellen, s. 543–548; F. Raber, Fragmenta Iuris Vaticana, RE Suppl. 10, 1965, col. 231–241, zwłaszcza col. 232; P.E. Pieler, Rechtsliteratur, s. 384–385; A.J.B. Sirks, The Theodosian Code. A Study, Friedrichsdorf 2007, s. 8–9. Zob. też krytyczna recenzja tej ostatniej pracy: D. Liebs, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung) 127, 2010, s. 517–539, z uzupełnieniami bibliograficznymi.

jurystów rzymskich z czasów Sewerów — Papiniana (tzw. „Notae”)³⁵, zatwierdzając jednocześnie komentarze przypisywane Paulusowi³⁶.

Dalej idące rozwiązanie przyjęto w 426 roku, kiedy to w tzw. konstytucji raweńskiej dopuszczono, przypuszczalnie tylko na Zachodzie, możliwość cytowania przez strony pism jedynie pięciu jurystów: Gajusa, Papiniana, Paulusa, Ulpiana i Modestyna (CTh 1,4,3)³⁷. W razie sprzeczności między ich opiniami sędzia miał iść za głosem większości; jeśli zdania były równo rozłożone, decydowała opinia Papiniana. Walor zachowały też opinie innych jurystów, jeśli byli oni przywoływani przez wspomnianych pięć autorytetów, a cytowane opinie zostały ustalone przez porównanie większej ilości rękopisów. Uznano za nieważne też uwagi Paulusa i Ulpiana do prac Papiniana, akceptując z kolei tzw. „Pauli Sententiae”. Uznając, że DRB XXI postuluje wyłącznie uporządkowanie konstytucji cesarskich, należałoby uznać autora za zwolennika koncepcji, która znaleźć miała swoją realizację dopiero wraz z ogłoszeniem ostatecznej wersji Codex Theodosianus w 438 roku. Taka wizja powszechniejsza była na Wschodzie imperium, ale jej ugruntowanie nastąpiło dopiero w pierwszych dekadach V w., wraz z procesem centralizacji władzy na Wschodzie, chociaż Kodeks Teodozjański wpisuje się w dłuższą tradycję zbierania konstytucji cesarskich³⁸. Najdalej od 438 r. tzw. konstytucja raweńska przyjęta została też w cesarstwie Wschodnim³⁹.

³⁵Mimo tego dzieło to było w użyciu do V w., por. P.E. Pieler, *Rechtswissenschaft*, s. 379.

³⁶Codex Theodosianus — cytowany dalej jako CTh: 1,4,1–2 z lat 321 i 327–328. Wydanie: *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, Th. Mommsen et P.M. Meyer (red.), Berlin 1905 (reed. 1954).

³⁷Zob. tylko z nowszych prac A.C. Fernández Cano, *La llamada “ley de citas” en su contexto histórico*, Madrid 2000, *passim*; A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code*, s. 17–20, z wcześniejszą literaturą.

³⁸Zob. S.-A. Fusco, *Rechtspolitik*, *passim*, podkreślający narastające od drugiej połowy IV wieku, a nawet wcześniej różnice między zachodnią a wschodnią częścią imperium, w tym także w kwestii sposobów likwidacji *obscuritas legum*. Por. jednak J.F. Matthews, *Lying down the Law*, s. 10–30; A.W. Koptiew, *Кодификация Феодосия II и ее предпосылки*, *Ius Antiquum* 1, 1996 <http://www.dirittoestoria.it/iusantiquum/articles/koptev2.pdf> [dostęp: 10.01.2012]; A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code*, zwłaszcza s. 254 na temat ciągłości tradycji w obu częściach imperium. Na temat procesów centralizacji na Wschodzie zob. ostatnio F. Millar, *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II (408/450)*, Berkeley and Los Angeles 2006, *passim*.

³⁹Zob. A.C. Fernández Cano, *La llamada*, s. 96–100; A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code*, s. 18 z odwołaniami do wcześniejszej literatury. Odmienne na temat bezpośredniej zależności między inicjatywą wydania konstytucji raweńskiej a pracami kodyfikacyjnymi na Wschodzie

Kompilacja teodozjańska pierwotnie miała składać się z trzech kodeksów, a ostatni, obejmujący tylko wszystkie obowiązujące powszechnie prawa, miał nosić miano Kodeksu Teodozjusza II i Walentyniana III (CTh 1,1,5 z 429 roku)⁴⁰. Ostatecznie doszło jedynie do częściowej kodyfikacji, która obejmowała konstytucje cesarskie (tylko *leges generales et edictales* — zob. CTh 1, 1, 6 z 435 r.)⁴¹, zaczynając od 312 r. i dotyczące w dużej mierze prawa publicznego (prawo prywatne obejmuje około ¼ jego treści)⁴². Stąd też w obiegu musiały pozostawać dawniejsze wyciągi z pism jurysprudencji. Powstawały też dalsze prace zbierające dorobek jurysprudencji rzymskiej i ustawodawstwa cesarskiego, zarówno na Wschodzie, jak i w cesarstwie zachodnim (m.in. „*Constitutiones Sirmondianae*” — powstała między 422–425 a 581 rokiem; „*Consultatio*

zob. zwłaszcza G.G. Archi, *Teodosio II e la sua codificazione*, Napoli 1976, s. 11–24; G.L. Falchi, *La codificazione di Teodosio e la legge delle citazioni nella parte orientale dell'impero*, *Atti dell'Accademia Romanistica Constantiniana* V, Perugia 1983, s. 209–245; T. Honoré, *Law in the Crisis, 379–455 AD. The Theodosian Dynasty and Its Quaestors*, Oxford 1998, s. 246–257; J.F. Matthews, *Lying Down the Law*, s. 24–26; F. Millar, *A Greek Roman Empire*, s. 56; G. Purpura, *La compilazione del Codice Teodosiano e la 'Lex Digna'*, (Lezione tenuta presso la Sede napoletana dell'AST il 28 aprile 2009) <http://studitardoantichi.org/einfo2/file/Purpura.pdf> [dostęp: 10.01.2012].

⁴⁰Błędnie D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 139–140, uznający, że CTh 1,1,5 mówił tylko o kodyfikacji *leges* (aczkolwiek w p. 101 dopuszcza on możliwość, że dotyczył on „alles früher [...] geltende Recht...”). Por. też m.in.: F. De Marini Avonzo, *La politica legislativa*, s. 115–124; G.G. Archi, *Teodosio II*, s. 6–37; G.L. Falchi, *Sulla codificazione*, s. 13–66 (z analizą relacji między CTh 1,1,5 a CTh 1,1,6); J. Matthews, *The Making of the Text*, [w:] J. Harries, I. Wood, *The Theodosian Code. Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, London 1993, s. 13–44, zwłaszcza s. 24–25; idem, *Lying down the Law*, s. 55–84 oraz ostatnio A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code*, s. 54–66, z odwołaniami do dalszej literatury.

⁴¹Na temat nowatorstwa koncepcji teodozjańskiej, opierającej się na przyjęciu do zbioru jedynie *leges generales* por. poza pracami cytowanymi w p. 39 też W. Turpin, *The Law Codes and Late Roman Law*, *Revue internationale des droits de l'antiquité* 32, 1985, s. 339–353. Na temat problemu *leges generales* zob. ogólnie N. Van der Wal, 'Edictum' und 'lex generalis'. Form und inhalt der Kaisergesetze im spätrömischen Reich, *Revue internationale des droits de l'antiquité* 38, 1981, s. 277–313; A.J.B. Sirks, *From the Theodosian to the Justinian Code*, *Atti Accademia Romanistica Constantiniana* 6, Perugia 1986, s. 265–302; idem, *The Theodosian Code*, s. 20–35, 86–91 oraz 66–74 (na temat CTh 1,1,6), s. 147–154, 178–187 (zależność między CTh 1,1,5 a CTh 1,1,6), s. 196–197.

⁴²Por. J.F. Matthews, *Lying Down the Law*, s. 85–120; A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code*, s. 79–86 z odwołaniami do dalszej literatury. W literaturze dyskutowane jest nadal, czy wszystkie konstytucje obowiązywały w obu częściach imperium i we wszystkich prowincjach oraz od kiedy *Codex Theodosianus* zaczął obowiązywać w imperium zachodnim. Zob. prace cytowane w przypisach 38–41.

Veteris Cuisusdam Iurisconsulti”; „Syrjsko-Rzymska Księga Prawa”; „Scholia Synaitica”, „Collectio Avellana” — datowane na drugą połowę V lub VI wiek)⁴³. Zbiór pism jurysprudencji nie był jednak planowany pierwotnie przez Justyniana, kiedy przystępowano do prac kodyfikacyjnych w 528 r. i dopiero pod wpływem impulsów płynących ze strony członków komisji układających „Codex vetus”, przystąpiono do opracowywania „Institutes” i „Digesta Iustiniani”⁴⁴. Digesta były być może w większym stopniu propagandowym dodatkiem Justyniana związanym z oddziaływaniem jurysprudencji szkolnej jego czasów i stąd przemilczanym przez współczesnych⁴⁵. O ich znaczeniu dla nauczania i stąd zapewne pośrednio też dla praktyki prawnej na Wschodzie, przynajmniej wyciągów z pism jurysprudencji rzymskiej, przesądzają skróty oraz komentarze sporządzane do Instytucji i Digestów od VI wieku⁴⁶.

Sporne jest też, czy myśl wyrażona w DRB XXI była zwiastunem idei kodyfikacji prawa, elementem szerszego ruchu społecznego głoszącego postulat kodyfikacji oraz czy kodyfikacja prawa za Teodozjusza II — a nawet Justyniana I — była realizacją postulatów autora DRB⁴⁷.

⁴³Zob. L. Wenger, *Die Quellen*, s. 541, 548–553; P.E. Pieler, *Rechtswissenschaft*, s. 386, 390–394; J.F. Matthews, *Lying Down the Law*, s. 121–165 (wyłącznie analiza *Constitutiones Sirmondianae*); A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code*, s. 238–254 (głównie na temat *Constitutiones Sirmondianae*).

⁴⁴Zob. A. Wieacker, *Vom römischen Recht*, Stuttgart 1961, s. 246; D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 132–135 z odwołaniami do dalszej literatury.

⁴⁵*Ibidem*. Zob. też L. Wenger, *Die Quellen*, s. 576–579; P.E. Pieler, *Rechtswissenschaft*, s. 414–415, 417–419. Dyskusyjne jest, czy kodyfikacja za Justyniana I w postaci *Digesta Iustiniani* była nieudaną próbą wprowadzenia ich do praktyki prawnej, czy są one wręcz „nicht daß legitime Kind, sondern ein Nebenprodukt des spätantiken Kodifikationsgedankes”. Tak: D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 135–136, 140.

⁴⁶Zob. F.J. Andrés Santos, *La literatura jurídica bizantina: un epigonismo creativo*, [w:] Á. Sánchez-Ostiz, J.B. Torres Guerra, R. Martínez (red.), *De Grecia a Roma y de Roma a Grecia. Un camino de ida y vuelta*, Pamplona 2007, s. 393–405 z odwołaniami do wcześniejszej literatury. D. Nörr, *Zu den gesten*, s. 132–135, bagatelizuje znaczenie tej twórczości.

⁴⁷Tak zwłaszcza D. Nörr, *Zu den gesten*, *passim*, zwłaszcza s. 117–118, 120, 123–127, 130–136, 139–140. Podobnie m.in.: V. Giuffrè, *La lettura*, s. 116; G. Bonamente, *Considerazioni sul*, s. 27–28; T. Wiedemann, *Petitioning*, s. 141; T. Honoré, *The Making of the Theodosian Code*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)* 116, 1986, s. 133–222, zwłaszcza s. 168–171; *idem*, *Law in the Crisis of Empire. 379–455 AD. The Theodosian Dynasty and Its Quaestors*, Oxford 1998, s. 123–153. A.C. Fernández Cano (*La llamada*, s. 66) łączy postulat DRB XXI z wydaniem konstytucji raweńskiej z 426 r., pisząc, że „La oratio 426 pretende ser una solution”.

Pomimo częściowej zbieżności przesłanek, którymi kierować się mógł Teodozjusz II, z postulatem uporządkowania prawa wyrażonym przez autora DRB jest to założenie czysto hipotetyczne⁴⁸. DRB XXI postulował przecież tylko usunięcie „legum vel iuris confusio”, nie precyzując, na czym miałyby ona polegać. Nie posiadamy też żadnych źródeł, które wykazywałyby nawiązanie do koncepcji autora DRB przez Teodozjusza II ani jego otoczenie. Co więcej, nadal sporna jest kwestia przesłanek stojących za podjęciem prac nad Codex Theodosianus⁴⁹. Zasadne jest natomiast twierdzenie, że koncepcja całościowej kodyfikacji prawa wyrażona w CTh 1,1,5 z 429 r. odpowiadałaby w pewnej mierze postulatowi DRB XXI⁵⁰. Biorąc zaś pod uwagę wyrażaną w źródłach późnoantycznych potrzebę uporządkowania prawa, widzieć można w Kodeksie Teodozjańskim konsekwencję i podsumowanie takich zapatrywań⁵¹.

Absolutnie też nie ma żadnych przesłanek potwierdzających oddziaływanie DRB XXI na koncepcję kodyfikacji za Justyniana⁵². Można dopatrywać się

⁴⁸Por. Novella Theodosiani 1 pr. z 439 r. (red.: Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis, II, Th. Mommsen et P. M. Meyer). Zob. na temat noweli np. A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code*, s. 74–78 z odwołaniami do wcześniejszej literatury. Krytykę stanowiska D. Nörra, *Zu den gesten*, przeprowadził szczegółowo H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 128–133. Niniejsze uwagi starają się podsumować jego poglądy, nieznacznie je uzupełniając.

⁴⁹Problem motywacji Teodozjusza jest dyskusyjny. Np. W. Turpin, *The Law Codes*, zwłaszcza s. 344–345, kładzie nacisk na motywację religijną i stąd zawarcie w kodeksie z 438 r. konstytucji mających walor *leges generales*, poczynając od pierwszego chrześcijańskiego cesarza — Konstantyna Wielkiego. M.in. G.G. Archi, *Teodosio II*, s. 27–31, 36–37; T. Honoré, *Law in the Crisis*, m.in. s. 123–124; J.F. Matthews, *Lying Down the Law*, s. 10–30, podkreślają cesarską chęć uporządkowania prawa, współbrzmiającą z oczekiwaniami współczesnych. Zob. ostatnio całościowe omówienie problemu A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code*, s. 36–53 (na s. 38 autor ten odnotowuje m.in. cytowany artykuł D. Nörra i jego koncepcję „Kodifikationsbewegung”), stwierdzając na koniec z rezygnacją: „Although in the end we can only guess at the motives of Theodosius for his compilation, we knew at least how he wanted to have it set up” (ibidem, s. 54).

⁵⁰Słusznie ostrożnie J. Harries, *Law and Empire*, s. 60.

⁵¹Zob. H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike*, s. 128 (p. 22 z odwołaniami do wcześniejszej literatury).

⁵²Zob. na ten temat m. in. P. Collinet, *La genèse du Digesta, du Code et des Institues de Justinien*, Paris 1952, zwłaszcza s. 29–32, 52–61, 115–119, 257–270, 279–280; L. Wenger, *Die Quellen*, zwłaszcza s. 562–569; A. Wieacker, *Vom römischem Recht*, s. 260–263; G.G. Archi, *Giustiniano*, s. 119–149; T. Honoré, *Tribonian*, London 1978, zwłaszcza s. 30–39; idem, *Law in the Crisis*, s. 153; A.J.B. Sirks, *From the Theodosian*, zwłaszcza s. 301–302; G.L. Falchi, *Sulla codificazione*, zwłaszcza s. 66–80, 121–126. Zob. też przekrojowy szkic C. Humfress, *Law and Legal Practice in the Age of Justinian*, [w:] M. Maas (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge 2005, s. 161–184.

wprawdzie analogii językowych potwierdzających związek między sformułowaniami DRB XXI a zwrotami używanymi w konstytucjach Justyniana⁵³. Oddziaływanie tego nie może też dowodzić sama zbieżność literackich toposów: *arma — leges* w DRB XXI i późniejszych źródłach od Teodozjusza Wielkiego do Justyniana⁵⁴. Podobieństwo to jest jednak czysto zewnętrzne, gdyż nie ma jakichkolwiek dowodów na to, by DRB był znany w Konstantynopolu w latach dwudziestych i trzydziestych VI wieku.

Reasumując: wyrażony przez autora DRB XXI postulat, by cesarz uporządkował pomieszanie praw, wydaje się bardzo ogólną prośbą, pozbawioną większego znaczenia w kontekście przemian prawa okresu poklasycznego. Był on świadectwem osobistych przekonań poddanego cesarskiego, przekazanych w typowej dla ówczesnego piśmiennictwa formie petycji skierowanej do cesarza. Nie wskazuje on na większą znajomość instytucji prawnych przez autora i nie miał żadnego bezpośredniego związku z przeprowadzanymi przez cesarzy w V i VI w. działaniami na rzecz konsolidacji obowiązującego prawa. Największą wartością nie była dostrzegana dopiero przez dzisiejszych autorów zbieżność postulatów DRB XXI z akcjami porządkowania prawa rzymskiego, ale zauważalne — mocniej zresztą eksponowane w innych fragmentach DRB — nowatorskie założenie, że do usprawnienia działalności struktur państwowych konieczne jest podjęcie ich reformy, co było obce świadomości późnoantycznej.

Jacek Wiewiorowski

THE DEMAND FOR THE REORGANISATION OF LAWS
IN THE ANONYMOUS “DE REBUS BELLICIS”

Summary

Text discusses the anonymous “De rebus bellicis” (DRB) — written in late 4th or early 5th century — proposals concerning the necessity to reform the ambiguity of law

⁵³Zwroty *confusione purganda, confusas legum contrarias que sententias* w DRB XXI znajdują swoje odpowiedniki w ustawodawstwie justyniańskim (I. Prooemium de confirmatione Institutionum 2); D. De auctore 1. 5, 15). Por. A. Giardina, Anonimo, s. 106; Á. Sánchez-Ostiz, Anónimo, s. 164. Stąd też brały się m.in. koncepcje uzasadniające datowanie DRB na czasy Justyniana; zob. p. 5.

⁵⁴Jak chciałby widzieć to D. Nörr, Zu den gesten, s. 120 z przeglądem źródeł.

(DRB XXI). Author gathers opinions of modern scholars about the value, limits and influence of DRB XXI in the matter of so called codification of Roman law in Late Antiquity, adding to it his own interpretation of its text (with first Polish translation of the fragment by Anna Kotłowska PhD, IH AMU Poznań). He deduces that DRB was the isolated petition of private citizen, and his ideas concerning the reform of *leges* and *iura* had no ties with project of Theodosian Code or other initiatives to order Roman law in the period. Author concludes that the main value of DRB XXI is the idea of improvement of law by emperor as a way to make better the internal state affairs, what was unfamiliar to contemporaries before writing of this treatise.